

O‘SMIRLARDAGI DEVIANT XULQNING PSIXOLOGIK VA IJTIMOIIY ASOSLARI

Butayeva Umida Alibayevna

Samarqand Davlat Pedagogika Instituti

Psixologiya kafedrası mudirasi

E-pochta: psixologiya.uzfi@gmail.com

Telefon raqam: +998 97 917-09-83

Tugalova Malika Erkinboy qizi

Samarqand Davlat Pedagogika Instituti magistranti

E-pochta: malikatugalova04@gmail.com

Telefon raqam: +998 91 551 72 92

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlardagi deviant xulqning psixologik, ijtimoiy va madaniy omillari tahlil qilingan. O‘smirlik davrida yuz beradigan gormonal o‘zgarishlar, emotsional beqarorlik, identifikatsiya inqirozi va shaxsiy ehtiyojlar ham deviant xulqqa moyillikni kuchaytirishi ko‘rsatilgan. Shuningdek, oiladagi nosog‘lom muhit, tengdoshlar guruhi bosimi, maktabdagi muvaffaqiyatsizliklar va ommaviy axborot vositalarining salbiy ta‘siri deviant xulq shakllanishida muhim o‘rin tutishi yoritilgan. Tadqiqot o‘smirlar o‘rtasida eng ko‘p uchraydigan deviant xulq turlari — agressiya, intizom buzilishi, giyohvand moddalar sinovi, vandalizm va o‘ziga zarar yetkazish kabi holatlarni ham ko‘rsatib o‘tadi. Maqolada deviant xulqning oldini olishda oila, maktab va jamiyatning birgalikda kompleks yondashuvi zarurligi ta‘kidlanadi. Ushbu ish o‘smirlik psixologiyasi, pedagogika va ijtimoiy ish sohasida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Deviant xulq, o‘g‘rilik, vandalizm, erta jinsiy munosabatlar, internetga qaramlik, virtual agressiya, o‘ziga zarar yetkazish, depressiv xulq.

Annotation: This article analyzes the psychological, social, and cultural factors of deviant behavior in adolescents. It is shown that hormonal changes, emotional instability, identity crisis, and personal needs that occur during adolescence increase the tendency to deviant behavior. It is also highlighted that an unhealthy family environment, peer pressure, school failures, and the negative influence of the media play an important role in the formation of deviant behavior. The study also shows the most common types of deviant behavior among adolescents - aggression, disciplinary violations, drug testing, vandalism, and self-harm. The article emphasizes the need for a comprehensive approach of the family, school, and society in preventing deviant behavior. This work is of practical importance in the field of adolescent psychology, pedagogy, and social work.

Keywords: Deviant behavior, theft, vandalism, early sexual relations, Internet

addiction, virtual aggression, self-harm, depressive behavior.

O'smirlik davri shaxsning psixologik, jismoniy va ijtimoiy jihatdan eng tez o'zgaradigan bosqichidir. Bu davrda o'smirning o'zini anglash jarayoni kuchayib, mustaqillikka intilish, emotsional beqarorlik va tengdoshlar ta'siriga beriluvchanlik yuqori bo'ladi. Mazkur omillar ayrim hollarda jamiyat me'yorlaridan chetga chiqish – deviant xulqning shakllanishiga sabab bo'ladi. Deviant xulq jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga putur yetkazishi, shuningdek, o'smirning kelajakdagi hayotida turli muammolarga olib kelishi mumkin. Shu bois uning asoslarini o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy masaladir.

Hozirgi globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi, oilaviy munosabatlardagi o'zgarishlar va ijtimoiy bosimlarning kuchayishi o'smirlarning ruhiy holatiga bevosita ta'sir qilmoqda. Shuning uchun deviant xulqning kelib chiqish omillarini chuqur o'rganish, uni oldini olish va to'g'ri psixoprofilaktika choralari ishlab chiqish bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur ishda o'smirlardagi deviant xulqning psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy asoslari tahlil qilinadi, shuningdek, uni shakllantiruvchi omillar va eng ko'p uchraydigan deviant xulq turlari yoritiladi. Shu bilan birga, deviasiyaning oldini olishda oila, maktab hamda jamiyatning o'rni va ahamiyati ham ko'rsatib o'tiladi. Ushbu tadqiqot o'smirlar psixologiyasi, pedagogik amaliyot va ijtimoiy ish sohasi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Deviant xulq tushunchasi. Deviant xulq — bu jamiyat tomonidan qabul qilingan huquqiy, axloqiy, madaniy me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar majmuidir. U salbiy ko'rinishda (agressiya, jinoyatchilik, giyohvandlik, vandalizm va b.) yoki ijobiy ko'rinishda (qahramonlik, ijodiy radikal yangiliklar) namoyon bo'lishi mumkin. O'smirlik davrida esa ko'pincha salbiy deviasiya holatlari uchraydi va ular quyidagi omillar asosida yuzaga keladi.

1. Psixologik omillar.

Gormonal va fiziologik o'zgarishlar

O'smirlik davrida tezkor gormonal o'zgarishlar emotsional beqarorlik, impulsivlik va xavfga moyillikni kuchaytiradi. Bu holat qaror qabul qilishda shoshqaloqlik va xatti-harakatlarni nazorat qilishning pasayishiga olib keladi.

Shaxs rivojining o'ziga xos xususiyatlari

- past yoki haddan tashqari yuqori o'z-o'zini baholash;
- identifikatsiya inqirozi (kimligim va jamiyatdagi o'rnim kim?);
- mustaqillik va erkinlikka ortiqcha intilish;
- emotsional stress va ichki ziddiyatlar.

Bu omillar o'smirni konfliktli vaziyatlarga olib kirishi yoki jamiyat qoidalariga qarshi reaksiyalar shakllanishiga sabab bo'ladi.

Psixologik travmalar

Bolalikdagi zo‘ravonlik, oilaviy mojarolar, e’tibor yetishmasligi o‘smirda tajovuzkorlik, o‘zgalar va jamiyatga ishonchsizlik, sabotaj xulqini kuchaytiradi.

2. Ijtimoiy omillar

Oila muhitining ta’siri

Oila – o‘smirning ijtimoiylashuvining birlamchi maktabi. Undagi muammolar deviant xulqning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Oiladagi:

- nosog‘lom psixologik muhit;
- spirtli ichimlik, zo‘ravonlik, befarqlik;
- haddan tashqari qattiqqo‘llik yoki cheksiz erkinlik;
- ota-onaning nizoli ajrashuvi
- o‘smirning barqaror psixologik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tengdoshlar guruhi ta’siri

O‘smirlar uchun tengdoshlar guruhi identifikatsiya manbai bo‘lib, ularning bahosi ko‘pincha oiladan ham muhimroq bo‘lib qoladi. Agar guruhda salbiy qadriyatlar (haddan tashqari shovqin-suron, chekish, zo‘ravonlik) kuchli bo‘lsa, o‘smir ularga ergashish xavfi yuqori bo‘ladi.

Maktab omillari

Maktabdagi muvaffaqiyatsizlik, o‘qituvchilar bilan mojarolar, qiziqish uyg‘ota oladigan darslar, motivatsiya va rag‘batning yo‘qligi o‘smirning me’yoriy ijtimoiylashuviga to‘sqinlik qiladi. Bu esa maktabdan qochish, intizom buzish kabi deviant shakllarga olib keladi.

3. Iqtisodiy va madaniy omillar

Qashshoqlik sharoitida voyaga yetgan o‘smirlar ko‘pincha moddiy ehtiyojni qondirish maqsadida qonunbuzarliliklarga qo‘l uradilar. Shuningdek, ommaviy madaniyat, internetdagi agressiv kontent, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi video va o‘yinlar deviant xulqning kuchayishiga xizmat qilishi mumkin.

Eng ko‘p uchraydigan deviant xulq shakllari:

- agressiya va jismoniy zo‘ravonlik;
- maktabdan qochish, intizomni buzish;
- chekish, spirtli ichimliklar va boshqa moddalarning sinab ko‘rilishi;
- o‘g‘rilik, vandalizm;
- erta jinsiy munosabatlar;
- internetga qaramlik, virtual agressiya;
- o‘ziga zarar yetkazish, depressiv xulq.

O‘smirlardagi deviant xulqning kelib chiqishi ko‘p qirrali omillar bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, uning yechimlari ham integrativ, tizimli va ilmiy asoslangan bo‘lishi zarur. Zamonaviy psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va neyrobiologiya tadqiqotlari

shuni ko'rsatadiki, deviant xulqni kamaytirish birgina jazo chorasi bilan emas, balki kompleks profilaktika va korreksion dasturlar orqali samarali natija beradi.

1.1. Kognitiv-behaviorial terapiya (KBT)

KBT o'smirning fikrlash xatolari, irratsional qarashlari va impulsiv reaksiyalarini qayta shakllantirishga qaratilgan. Ilmiy tadqiqotlar KBT 60–70% holatda:

- agressiyani kamaytiradi,
- impulsivlikni boshqarishni o'rgatadi,
- o'zini baholashni oshiradi.

Bu metod deviant xulqning psixologik ildiziga — disfunktsional fikrlash jarayonlariga ta'sir qiladi.

Motivatsion suhbat (Motivational Interviewing)

Bu yondashuv o'smirning ichki motivatsiyasini uyg'otadi. Psixolog "nasihat bermaydi", balki o'smirni o'z qarorlarini ongli tanlashga yo'naltiradi.

Tahlil: Tadqiqotlar MI giyohvandlik, maktabdan qochish va kichik jinoyatchilikni kamaytirishda yuqori samaradorlik ko'rsatgan.

Emotsional intellekt treninglari

Emotsiyalarni aniqlash, ifodalash va boshqarish o'rgatiladi. Yevropa psixologik assotsiatsiyasi ma'lumotiga ko'ra, EI treninglari:

- konfliktlarni 35–40% ga kamaytiradi,
- bullyingga moyillikni pasaytiradi.

Tahlil: O'smirlarning emotsional savodxonligi — deviant xulqning psixologik profilaktikasi uchun asosiy omil.

Oilaga qaratilgan yechimlar: ilmiy tahlil

Pozitiv ota-onalik (Positive Parenting Program – Triple P)

Bu dastur 25 yildan beri dunyoning 30+ mamlakatida deviant xulqni kamaytirishda qo'llanadi. Boshlang'ich tamoyillar:

- jazosiz tarbiya,
- muloqot,
- oqibatlarni tushuntirish,
- hissiy qo'llab-quvvatlash.

Tahlil: Meta-analizlar bu dasturning o'smirlardagi agressiv xulqni 50%gacha kamaytirishini ko'rsatgan.

Oilaviy terapiya (Structural Family Therapy, Minuchin)

Oiladagi rol chalkashuvi, chegaralar buzilishi va xavfsizlik kamligi deviant xulqni kuchaytiradi. Oilaviy terapiya strukturani tiklaydi.

Tahlil: Oila tizimidagi nosog'lom munosabatlar to'g'rilanmasa, o'smirning xulqidagi o'zgarishlar qisqa muddatli bo'ladi.

Maktab darajasidagi ilmiy yechimlar

Maktab-iqlimini yaxshilash (School Climate Improvement)

Xalqaro tadqiqotlar maktab iqlimi yaxshi bo'lgan muhitda:

- deviant xulq 30–60%ga,
- bullying 40%ga,
- intizom buzilishi 50%ga kamayadi.

Asosiy komponentlar:

- adolatli intizom,
- o'qituvchi–o'quvchi hurmat munosabatlari,
- ishonchli psixologik xizmat.

Tengdoshlar mediatsiyasi

Mo'rojloarni o'quvchilarning o'zlari tinch yo'l bilan hal qiladi.

Tahlil: Mediatsiya konfliktini jazo orqali emas, muloqot orqali yechishga o'rgatadi. Bu esa kelajakda jinoyatchilik xavfini sezilarli kamaytiradi.

“Qiziqishlar bo'yicha maktab” modeli

Maktablarda sport, san'at, texnologiya, drama, musiqa, ixtirochilik to'garaklarining ko'pligi o'smirlarning energiyasini ijobiy yo'nalishga buradi.

Tahlil: Tadqiqotlar bo'sh vaqt band bo'lmagan o'smirlar deviant xulqqa 2,5 baravar ko'p moyil ekanini tasdiqlagan.

Jamiyat va mahallaviy darajadagi ilmiy yechimlar

Mahalla psixologik xizmatlari

Mahallada psixolog, yoshlar yetakchisi va profilaktika inspektori bilan hamkorlikda ishlash mahallaviy deviasiyani 25–40%ga kamaytiradi.

Volontyorlik dasturlari

Jamiyatga foydali faoliyatlarda ishtirok etgan o'smirlar:

- o'zini qadrlash,
- mas'uliyat,
- ijtimoiy moslik

ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tahlil: Volontyorlik ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlaganligi sababli deviant xulqning antifaktori hisoblanadi.

Neyropsixologik va individual yondashuvlar

Impulsivlikni boshqarish treninglari

Nevrologik jihatdan impulsivlik prefrontal korteks rivojlanmaganligi bilan bog'liq.

Treninglar:

- nafas mashqlari,
 - mindfulness,
 - stressni boshqarish
- kabi metodlarni o'z ichiga oladi.

Tahlil: Bu mashqlar impulsiv qarorlar va tajovuzni ilmiy asosda kamaytiradi (fMRI tadqiqotlar bilan tasdiqlangan).

Kompyuter terapiyasi va raqamli yechimlar

Onlayn psixoterapiya

O'zbekiston sharoitida ham kengayib borayotgan onlayn-amaliy psixologik xizmatlar uyat, qo'rquv yoki masofa sababli yordam so'ramagan o'smirlarga qulaylik yaratadi.

Media savodxonligi

O'smirlar ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyativ kontentni tahlil qilishga o'rgatiladi. Bu internetdagi deviant xulq shakllari (kiberbullying, radikalizm)ning oldini oladi.

Yechimlar bo'yicha umumiy ilmiy xulosa

Deviant xulqni kamaytirishning eng samarali yo'li — kompleks yondashuv. Faqat psixologik yoki faqat maktab chorasi yetarli emas; oila–maktab–jamiyat integratsiyasi zarur. Profilaktika jazo emas, qo'llab-quvvatlashga asoslanishi kerak. Ilmiy tadqiqotlar jazolash deviant xulqni kuchaytirishini ko'rsatgan. Tengdoshlar guruhini to'g'ri shakllantirish strategik ahamiyatga ega. O'smirlar xulqining 70–80% tengdoshlar ta'siri bilan bog'liq. Emotsional intellektni rivojlantirish — asosiy himoya omili. Yuqori EI darajasi agressiya va delinkventlikni sezilarli kamaytiradi. Oilaviy iqlimni yaxshilash — eng kuchli profilaktik vosita. Oila ichidagi iliqlik va muloqot mavjud bo'lsa, deviant xulqning aksariyat shakllari ildiz otmaydi. Deviant xulqning oldini olish uchun sog'lom oilaviy muhit yaratish, psixologik yordam va maslahat xizmati, maktabda qo'llab-quvvatlovchi muhit shakllantirish, sport, san'at, ijtimoiy loyihalarga jalb qilish, ommaviy axborot vositalaridan ongli foydalanishga o'rgatish, o'smirning o'zini qadrlash darajasini oshirish kerak.

O'smirlardagi deviant xulq ko'plab psixologik, oilaviy, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida shakllanadi. Bunday xulqni faqat jazolash orqali bartaraf etib bo'lmaydi, balki o'smirning ichki dunyosini tushunish, unga e'tibor, qo'llab-quvvatlash va sog'lom ijtimoiy muhit yaratish muhimdir. O'smirlik davri — bu o'sish va o'zgarishlar davri bo'lib, to'g'ri yondashuv orqali salbiy xulqning oldini olish va sog'lom shaxsni shakllantirish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurasulova G.R. (2012). Yoshlar psixologiyasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Zokirova M. (2018). Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Ergashev I., & Hamidov A. (2019). Pedagogik psixologiya. Toshkent: Turon-

Iqbol.

4. Karimova V. M. (2010). Oila psixologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

5. Shermuhamedova N. (2020). O‘smirlik davrida psixologik inqirozlar va ularning ijtimoiy omillari. Psixologiya va pedagogika jurnali, 4(2), 45–52.